

SAMENVATTINGEN

In het artikel van *Maaïke de Haardt* wordt een algemene karakterisering gegeven van de theologie en de gelovige praxis van christelijke feministen. Centrale kenmerken zijn haar kritische ecclesialiteit en 'haar gevoel van belonging', beiden niet zonder een fundamentele en zeer creatieve ambivalentie. Andere kenmerken zijn een sterke nadruk op immanentie en de aanwezigheid van het goddelijke, een voorkeur voor het alledaagse als plaats van openbaring, nadruk op de relationaliteit van alle werkelijkheid en een gerichtheid op heil en heling. Daarnaast lijkt orthopraxis boven orthodoxie te gaan. Tenslotte wordt de vraag gesteld of een dergelijk model prototypisch is voor veel hedendaags westers christendom.

Kune Biezeveld stelt de vraag naar de impact van negatieve beeldvorming ten aanzien van lichamelijke van vrouwen op de protestantse systematische theologie. Met name de dialectische theologie in het spoor van Karl Barth heeft – met een beroep op bijbelse wortels – een theologie gestimuleerd waarin in contrasten wordt gedacht, bijvoorbeeld het contrast tussen natuur en geschiedenis. De gendermechanismen die – gekoppeld aan het begrip vruchtbaarheid – hierbij een rol spelen, zijn echter niet eenvoudig te ontmaskeren. Waar één van beide polen vanuit feministisch perspectief opnieuw wordt gewaardeerd, bestaat het risico dat het contrast zelf in stand wordt gehouden. In het zoeken naar een uitweg wordt hier aangesloten bij verschillend gefundeerde inzichten die de houdbaarheid van dit denken in contrasten ter discussie stellen. Met name de nieuw ontwikkelde scheppingstheologie, met aandacht voor het begrip zegen, opent de weg om de complexiteit van de werkelijkheid meer recht te doen dan via het creëren van contrasten mogelijk is.

Tot op heden was er in het historisch-theologische vrouwenstudies onderzoek nauwelijks aandacht voor vrouwen en rijkdom. Ook in traditioneel kerkhistorisch onderzoek is de driehoeksrelatie kerk-geld-vrouwen tot dusver niet behandeld. Aan de hand van een beknopte rondgang door de geschiedenis laat *Angela Berlis* zien dat het loont om de geschiedenis van rijke vrouwen van het begin van het christendom tot aan het jongste verleden op het spoor te komen. Zij richt haar aandacht in het bijzonder op vrouwen die haar geld voor kerkelijke vernieuwingsbewegingen inzetten en op die manier invloed uitoefenden op de ontwikkeling daarvan. Ten slotte richt Berlis haar aandacht op enkele vrouwen uit de 19e eeuw die haar geld schonken voor het welzijn van het in 1873 ontstane oud-katholieke bisdom in Duitsland.

Deze vrouwen droegen zowel bij aan de opbouw van het bisdom als aan het ontstaan van een netwerk van vrouwen. Hun acties waren niet onbaatzuchtig noch privé, zo blijkt uit diepgaand onderzoek, waarbij recente visies op de dynamiek van het schenken en het burgerlijke mecenatendom werden betrokken.

In het artikel 'Twee geloven op één kussen' beschrijft *Mirjam van Veen* de visie van Johannes Calvijn op het huwelijk in het algemeen en zijn visie op het gemengde huwelijk in het bijzonder. Calvijn had een bijzonder hoge dunk van het huwelijk: als het goed was weerspiegelde het een hemelse harmonie. Zoals wel meer reformatoren meende hij dat het gezin een kleine kerk moest zijn en evenals zijn medestanders wees hij daarom het sluiten van een gemengd huwelijk van de hand. In de zestiende eeuw ontstonden gemengde huwelijken echter niet alleen doordat een katholiek met een protestant huwde, maar ook doordat de één wel koos voor de reformatie en de ander niet. Omdat in het Europa van die tijd meestal slechts één godsdienst was toegestaan en de andere godsdienst werd vervolgd, was een gemengd huwelijk een nijpend (praktisch) probleem. Sommige reformatoren meenden met een beroep op het zogenaamde 'paulinisch privilege' (1 Kor 7. 15) dat een gemengd huwelijk kon of zelfs moest worden ontbonden. Calvijn daarentegen opponeerde in zijn commentaar op 1 Kor 7. 15 tegen dit gebruik van het paulinisch privilege. Bij de toepassing van zijn theorie blijkt Calvijn verschillende personen verschillend te hebben behandeld. Protestantse vrouwen met een katholieke wederhelft die woonden in een katholiek gebied, riep hij op om vervolging standvastig te trotseren. Toen echter een hoge edelman op grond van het paulinisch privilege om toestemming tot echtscheiding vroeg, stond Calvijn dat toe. Het lijkt erop dat het van de positie van personen afhankelijk was, of Calvijn zijn huwelijksregels strikt toepaste of niet.

In haar artikel 'Eerst doen, dan geloven: over ritueel en emotie', verdedigt *Desiree Berendsen* de stelling dat geloof ontstaat door de affectieve toe-eigening van een religieuze traditie. Die toe-eigening vindt plaats door mee te doen aan rituelen. Ze verdedigt de stelling dat rituelen emoties oproepen en daarmee ook geloof. Zonder rituelen geen geloof.

Eerst omschrijft ze het begrip 'religieuze emotie' als een begrip met drie aspecten: het cognitieve – een gedachte omtrent het goddelijke, de dieptedimensie of de ervaringskant en het pragmatische, de rituele kant. In dit artikel is vooral de pragmatische kant van religie en religieuze emoties aan de orde. Vervolgens laat ze zien hoe de cultureel-linguïstische benadering van de Amerikaanse theoloog George Lindbeck gelezen kan worden als een plei-

dooi voor het meedoen aan rituelen. Lindbeck stelt dat religieuze tradities de grammatica van religieuze taal zijn en dat die grammatica alleen te leren is door mee te doen met de groep waarin die taal gesproken wordt. Daarna introduceert ze het concept 'paradigmatisch scenario' uit de emotie-theorie van Ronald de Sousa. Met dat concept, waarin emoties zowel cognitief als lichamenlijk en sociaal bepaald zijn, maakt ze duidelijk hoe rituelen emoties oproepen en emoties kanaliseren en wat daarbij het belang van het lichamenlijke aspect is. Ze laat zien dat religieuze tradities paradigmatische scenario's zijn voor religieuze emoties, in de zin dat ze de context zijn waarbinnen religieuze emoties geleerd en gevormd worden, en in de zin dat ze mensen voorzien van manieren om hun emoties te hanteren.

Met behulp van een levensbeschouwelijke kaart van marktonderzoeksbureau Motivaction onderzoekt *Jonneke Bekkenkamp* de waardering die drie schrijvers geven aan de waarde 'creativiteit'. Marktonderzoekers baseren zich steeds minder op demografische gegevens en steeds meer op waarden die mensen zeggen hoog te hebben. Het beeld dat uit de verwerking van de onderzoeksgegevens naar voren komt is dat van alternatieve levensbeschouwelijke landkaarten. Onderzoeksbureau Motivaction heeft een onderzoeksmodel ontwikkeld dat mensen groepeert naar hun levensinstelling en naar hun maatschappelijke normen en waarden. Bekkenkamp onderzoekt wat de woordwaarde van creativiteit is in de vocabulaires van de Vlaamse filosofe en schrijfster Patricia De Martelaere, de Poolse dichteres Wislawa Szymborska en de Noord-Amerikaanse duizendpoot Julia Cameron.

Vervolgens vraagt ze zich af of eventuele verschillen in woordwaarde ook indicatief voor verschillen in levensbeschouwing. Bij De Martelaere en Szymborska cirkelt creativiteit rond de opposities van iets en niets, respectievelijk van chaos en orde. De oppositie onder Cameron's concept van creativiteit is stagnatie versus stroom. Ze koesteren alledrie de eenzaamheid, en ze zijn het erover eens dat aandacht de vroedvrouw is van kunst, dat kunstwerken niet afgedwongen kunnen worden en dat kunstwerken nooit klaar zijn. Maar de verschillen zijn opvallend. Die verschillen komen voort uit de verschillende visies op het concept schepping. Bekkenkamp noteert naast de verschillende onderliggende tegenstellingen drie grote verschillen. Drie schrijvers, drie visies op creativiteit. Concluderend stelt ze dat haar vermoeden versterkt is dat het natrekken van de betekenis van één enkele waarde binnen verschillende vocabulaires een geschikte methode is om verschillen in levensbeschouwing inzichtelijk te maken.

De centrale vraag in het artikel van *Sylvia Grevel* is of de seculiere kunst van Georgia O'Keeffe religieus geïnterpreteerd kan worden. Een bevestigend

antwoord is mogelijk door het leven en werk van O'Keeffe te interpreteren als een uiting van een spiritueel en mystiek leven. Door een benadering vanuit de spiritualiteit is het mogelijk te wijzen op twee kenmerken van het schilderij *Van veraf en dichtbij* dat in het artikel geïnterpreteerd wordt. Deze kenmerken, het mystieke karakter en de mogelijkheid tot zelftranscendentie, dragen bij aan een religieuze interpretatie.

Het werk en leven van O'Keeffe worden ook in de kunstwetenschappen als transcendent en mystiek herkend. Het transcendente karakter van het schilderij *Van veraf en dichtbij* wordt echter door Grevel benaderd vanuit de filosofie van Luce Irigaray en hiermee bekritiseerd en geherinterpreteerd als een *sensibele* transcendentie dimensie hebbende. Hierdoor brengt het de toeschouwer mogelijk een ervaring van zelftranscendentie, dat wil zeggen een ervaring van het zijn in het lichamelijke en materiële hier-en-nu in confrontatie met de eindigheid die samenvalt met een ervaring van oneindigheid. Het is deze paradoxale ervaring die uiteindelijk bepaalt dat de seculiere kunst van Georgia O'Keeffe religieuze kunst genoemd kan worden.

Aurica Nutt leest als uitgangspunt voor haar artikel Ruth Klügers levensherinneringen 'weiter leben. Eine Jugend' en onderzoekt de relevantie daarvan voor christelijke feministische theologie. De autobiografie van overlevenden van de holocaust kan op drie manieren worden gelezen: als een tekst voor de doden, als vertelde waarheid en als een feministisch boek. Aanknopingspunten voor een theologische receptie van Klüger vindt Nutt bij J.B. Metz, N. Reck, E. Schüssler Fiorenza, C. Schaumberger, B. Jüngst, K. von Kellenbach en H. Meyer-Wilmes. Deze overwegingen resulteren in de 'Artikulation des Glaubensverlustes' als het enige resterende perspectief in het aangezicht van de Shoah. Komt daar verandering in met de theologie van het 'Vrouwelijke aangezicht van God in Auschwitz' van de jodin M. Raphael? Volgens Nutt is een vergelijkbare christelijke theologie van de aanwezigheid van God in Auschwitz niet mogelijk.

Arine Benschop stelt een tegendraadse lezing voor van Handelingen 16:16-18. In deze perikoop verhaalt Lucas de ontmoetingen tussen Paulus en een slavin met een pythische geest. In haar artikel beschrijft Benschop hoe de slavin in traditionele exegeses achter de figuur van Paulus verdwijnt. Door het verhaal in een postkoloniaal verband te plaatsen wordt bovendien aangetoond hoezeer de portrettering van deze vrouw in commentaren fungeert ter ondersteuning van de inferioriteit van andere culturen en religies. Door de slavin, haar situatie en haar gezichtspunten centraal te stellen, en ook haar culturele en religieuze achtergronden te belichten, stelt Benschop de beeldvorming rond de slavin bij. Zo komt de slavin naar voren als een

religieuze expert die zich openstelt voor een nieuwe weg van redding die Paulus verkondigt. Ook zij gaat, op haar eigen wijze, de boodschap van deze christelijke weg verkondigen. Ze wordt echter door Paulus zodanig bejegend en gedwarsboomd dat zij haar *begeestering* ten aanzien van de nieuwe weg verliest.

Het artikel van *Dewi Maria Suharjanto* richt zich op de invloed van geloof op het individuele handelen als onderwerp van de christelijke ethiek. Tegen de achtergrond van de geschriften van de Zwitserse moraaltheoloog Franz Böckle worden kenmerken van het morele inzicht vergeleken met de betekenis die geloof kan omvatten. Geloof wordt voorgesteld als een werkelijkheid die zich pas volledig in het handelen openbaart. De voorwaarden waaronder Böckle het morele handelen waardeert worden vanuit twee hedendaagse feministische studies aangevuld en gerelativeerd.